

JOHN STUART MİLL'İN YARARCI ANLAYIŞINDA ÖZGÜRLÜK

Kabul Tarihi: 08.03.2016

Yayın Tarihi: 14.04.2016

Murat BAYRAM* Halis ÇAVUŞOĞLU****Öz**

Felsefe tarihinde “Yararcılık” birçok filozof tarafından savunulmuştur. Yararcılığın ilk temsilcisi Epikuros kabul edilir. Bunun yanı sıra David Hume, John Locke gibi birçok filozof tarafından kabul edilen yararcılığın ilk sistemli teorisini Bentham’da bulabiliriz. Bu çalışmada Bentham’dan sonra gelen en büyük İngiliz yararcısı John Stuart Mill’in yararcılık hakkındaki düşünceleri incelenecektir. Burada Mill’in Bentham ile olan benzerlik ve farklılıklarına değinerek Mill’in yararcılığa kazandırdığı –özellikle özgürlük kavramına getirdiği farklı yorumlar ile haz ve acı kavramlarına kazandırdığı farklı nitelikler- farklı perspektifler ele alınacaktır. Burada Mill’in yararcılık hakkındaki görüşlerinden hareketle özgürlük anlayışı açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yararcılık, özgürlük, haz, acı

FREEDOM IN JOHN STUART MİLL’S CONCEPTION OF UTILITARIANISM**Abstract**

In the history of philosophy, ‘Utilitarianism’ was advocated by many philosophers. Epicurus is accepted as the first representative of utilitarianism. Furthermore, in Bentham’s works, we can find out the first systematic theory of utilitarianism which is accepted by many philosophers like David Hume, John Locke. In this writing, the ideas of John Stuart Mill about utilitarianism, who is the greatest pragmatist following Bentham, will be analyzed. In this point, different perspectives – different qualities which Mill contributed to the terms “happy” and “pain” and especially, different comments he contributed to the term “freedom – which Mill contributed to utilitarianism will be dealt with by referring to the similarities and differences of Mill and Bentham. Here, the comprehension of freedom will be explained with reference to the opinions of Mill on utilitarianism.

Key words: Utilitarianism, freedom, pleasure, pain

Giriş

Utilitarianism¹, Türkçeye yararcılık olarak geçmiştir. Yararcılık, en genel anlamıyla eylemin değerinin sadece yarar ilkesinden hareketle belirlenebileceğini ve bu eylemin en çok sayıda insana en yüksek düzeyde mutluluğu sağlama koşuluyla meşru olabileceğini savunan öğretilerdir. Yarar ya da en büyük mutluluk ilkesini ahlakın temeli olarak kabul eden bu görüş, eylemleri vermekte oldukları mutluluk nispetinde iyi sayar. Mutluluğun zıddı olan şeyleri getirdikleri nispette kötü görür(Ulaş, 2002: 1576). Yararcılık, etik bir teori olarak uzun bir geçmişe sahiptir. Antikçağda geliştirilmiş ve yaygınlaştırılmış, bireyin mutluluğunu en büyük amaç olarak kabul eden bireyci karakterli hedonizm (hazcılık) ve eudaimonizm (mutlulukçuluk) öğretilerini yararcılık adı altında toplamak mümkündür. Antikçağdaki etik anlayışlarda olduğu gibi yararcılıkta da hareket noktası insan doğasıdır. Yararcı öğretiler, tüm ahlak ilkelerinin ve tüm değerlerin temelinde insanın psikolojik istek ve eğilimlerinin bulunduğunu ileri sürerler. Dolayısıyla genel olarak yararcı öğretilerde tüm insanların

* Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, mbfilozpf@gmail.com

** Arş. Gör., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, filozof.25@hotmail.com

¹ Utilitarianism kavramı Türkçeye yararcılık ya da faydacılık olarak çevrilmiştir. Fakat faydacılık kavramı kimi zaman pragmatizm kavramı yerine de kullanılmıştır. Bu karışıklığı önlemek için utilitarianism kavramını yararcılık olarak çevirmeyi tercih ettik. Metnin bundan sonraki kısımlarında utilitarianism kavramı yerine yararcılık kavramı kullanılacaktır.

mutluluklarının peşinde koştukları kabul edilir(Delius, 2001: 348). Bununla birlikte yararcı kuramları Antikçağ düşüncesinden ayıran bir yön vardır. Antikçağın hazcı ve mutluluğu anlayışları egoist karakterlidir. Buna karşılık yararcı öğretilerin çoğunda tek kişinin kendi başına mutluluğa ulaşamayacağı; onun sadece toplum içerisinde, toplumsal yarar çerçevesinde mutlu olabileceği düşünülür(Özlem, 2010:70).

Felsefe tarihinde yararcılığın büyük düşünürlerinden Jeremy Bentham yararcılığı bir sistem haline getirmiştir. Bentham, toplumun üyelerinin en büyük sayısını en yüksek mutluluğa ulaştırma düşüncesine sahiptir. Fakat yararcılığa ait birçok düşüncüyü Bentham'dan önce pek çok düşünür dile getirmiştir. Francis Hutcheson en büyük sayıyı en büyük mutluluğa götüren eylemin "iyi" olduğunu bildirmişti. Yine Cesare Beccaria olanaklı en büyük sayı arasında paylaşılan en büyük mutluluktan bahsetmişti. David Hume'un felsefesinde de yararcı öğeler mevcuttu. Bentham'ı güçlü bir şekilde etkileyen Helvetius ise yararcı ahlak kuramı ve bunun toplumun reformuna uygulamasında öncüyüdü. Bütün bunlar gösteriyor ki Bentham yarar ilkesini keşfetmemiştir, onun yaptığı yarar ilkesini hem ahlakın hem de yasamanın temel ilkesi olarak açık biçimde ve sistematik bir şekilde dile getirmek ve uygulamaktır(Copleston, 2000: 10).

Bentham'dan sonra gelen en büyük İngiliz yararcısı John Stuart Mill'dir. Mill yararcılık teorisine hayatının sonuna kadar bağlı kalmış ve Bentham'ın felsefe sistemini benimsediğini söylemiştir. Mill de Bentham gibi yararcılığı tek amaç edinmiş bir filozoftur. Mill yararcı ahlakı daha ileri götürerek her şeyin amacının yarar olduğunu savunur. Ona göre Aristoteles akılcı bir yararcıdır, hatta İsa'nın söylediklerinin hepsi yararcı bir nitelik taşımaktadır. Bütün değerlerin temelini yarar ilkesi oluşturmaktadır(Güriz, 2011: 250).

Klasik yararcı geleneğin en önemli isimlerinden biri olan Mill "Yararcılık" adlı çalışmasında yararcılığın birey kavrayışını ve ahlak anlayışını açıkça tanımlamaktadır. Yarar veya en büyük mutluluk ilkesini ahlakın temeli olarak kabul eden Mill, eylemleri vermekte oldukları mutluluk oranında iyi saymıştır. Bentham'ı izleyerek yararı, mutluluğu temel alıp haz ve acı muhasebesine dayandırarak tanımlayan Mill, hazların önemlerine göre onların, hem nicelik hem de nitelik açısından sıralanabileceğini savunmaktadır. Ona göre, eğer iki hazdan birisi, hiçbir ahlak sorumluluğu duygusuna bağlı olmaksızın tercih edilirse, bu tercih edilen haz en çok arzuya değer olanıdır. Bu iki hazdan birisi yetkili kimseler tarafından erişilmesi zor olmakla beraber diğerinden pek çok üstün tutuluyorsa ve ötekinin herhangi bir derecesi için ondan vazgeçilemiyorsa, birinci haz, nicelik yönünden diğerinden eksik de olsa, nitelik bakımından onun çok üstündedir(Mill, 1946: 17-18). Mill, hazların nitelik bakımından değerine önem vererek yararcılığa farklı bir perspektif kazandırmıştır.

1. Jeremy Bentham'ın Etkisi

Mill'in yararcı anlayışı Bentham'ı bazı noktalarda kabul etmekle beraber bazı noktalarda da ondan ayrılmaktadır. Kabul ettiği noktalar, Bentham'ın hazcılığa ilişkin görüşlerini temel alarak benimsemiştir. Ona göre insan eylemleri verdikleri haz oranında iyi, acı oranında ise kötüdür. Fakat Mill'i, Bentham'ın hazları sadece niceliklere göre değerlendirmesi rahatsız etmişti. Mill'e göre nicelik bakımından bazı hazlar daha düşük dereceden olsalar da nitelik bakımından diğerlerine daha baskın çıkabilir. Bu noktada Mill şu ifadeyi kullanmıştır; "mutlu bir budala olmaksızın, acı çeken bir Sokrat olmak yeğdir."(Mill, 1946: 38) Dolayısıyla Mill'e göre, "bedene ait hazların hayvanlar için de geçerli olduğunu, insanın bu tür hazlarla doyuma ulaşamayacağını, ulaşsa bile bunun çok kısa süreli bir mutluluk olacağını belirtmektedir."(Güntöre, 2004: 111). Mill'in yararcılık hakkındaki düşünceleri "yararcılığın kesinlikle daha 'medeni' bir türünü temsil etmektedir ve kişisel özgürlüğe

bağlılığı onun daha geniş liberal geleneğe dahil edilmesini gerektirir.” (Barry, 2003: 139) Mill’in daha çok soyut hazlara öncelik vermesi onu önceki yararçı kuramlardan daha insancıl, daha demokratik bir insan anlayışına sahip olmasında etkili olmuştur.

Açık bir şekilde Bentham’ın yararçılığının güçlü ve zayıf noktalarını tartışmayla uğraşan Mill, insanı kavramada Benthamcı insan doğasının yetersiz olduğuna kanaat getirmiştir. Mesela, Bentham’a göre insan, hazlara ve acılara açık, tüm davranışlarında bir yandan kendi çıkarı ve tutkuları tarafından, diğer yandan öteki varlıklara yönelik duygudaşlıklar ile zaman zaman karşıt duygular tarafından yönetilen bir varlıktır. Bununla birlikte Bentham, hiçbir zaman insanı bir amaç olarak ruhsal eksiksizliğini aramaya yönelen bir varlık olarak da görmemiştir. Bentham insanı haz ve acı duyan bir makine olarak görmüştür. İşte Mill, insanı domuzdan ayırabilecek bir insan doğası teorisinden yoksun bir şekilde kurulan Bentham’ın yararçılık anlayışının, bu açık kusurlarına çözüm bulmaya çabalar. Mill insanı sadece haz ve acı duyan bir varlık olarak değil de bireysel özgürlükleri, çeşitlilikleri olan bir varlık olarak değerlendirmiştir(Copleston, 2000: 34).

Yararçılık felsefesinin temellerini Bentham’dan alan Mill, zevklerin bireylerin deneyimlerinden bağımsız ele alınması ve zevklerin nicelik olarak hesaplanabileceği varsayımı, insan hayatının nihai amacının, zevk peşinde koşup elemenden kaçmak olduğu ve çoğunluk tercihinin, toplumsal ve siyasal kararların ölçüsü ve meşruiyeti biçiminde kabul edilmesi noktalarında, Bentham’ın yaklaşımından ayrılmaktadır. Mill, zevklerin nitelik olarak birbirinden farklı olduklarını ve bu farklılıkların insanların kültürel ve tarihsel deneyimlerinden kaynaklandığını, dolayısıyla zevklerin herkes için aynı nitelikte olmayacağını ifade etmektedir. Mill’e göre, zevklerin herkes için farklı davranışlara yol açması sebebiyle, zevklerin niteliği yanında niceliği de farklılık göstereceği için, zevklerin objektif olarak ölçülmesi mümkün değildir. Mill de Bentham ve diğer yararçı teorisyenler gibi, zevk ve mutluluğun insan davranışı üzerindeki etkisine, yani, yarar kavramına inanmaktadır. Ancak, Mill’e göre, manevi zevkler maddi zevklerden daha önemlidir. Çünkü hayatın amacı, sadece zevk ve mutluluğun peşinden gidip üzüntü ve acıdan kaçınmak değildir. Zevk ve mutluluğun nasıl elde edildiği, bunların elde edilmesi kadar önemlidir. Bu sebeple, insan haysiyetinin ifadesi olan manevi zevkler, bedensel zevklerden önde gelir(Çaha, 2009: 19-20).

Bentham, yarar ilkesinin doğruluğunun tartışılmaması gerektiğini, çünkü bütün diğer ilkelerin doğruluğunu ispat için kullanılan bir esasın ispatlanamayacağını ifade etmişti. Bu noktada Mill’in fikri, Bentham düşüncesinden farklı değildir. Mill’e göre nihai hedeflerin yahut ilk ilkenin doğrudan doğruya ispatlanması mümkün değildir. Çünkü insan doğası yarardan başka bir şey arzu etmeyecek şekilde yaratılmıştır. Bundan dolayı yararın ispatlanmasına gerek duyulmaz. Yarar insan doğasının biricik amacıdır. Bunun sonucu olarak ahlakın da ölçütüdür(Mill, 1946: 67). Dolayısıyla Mill, yararçılığı savunurken, ahlaka ilişkin genel fikirlerini de sergilemektedir. Mill’in algılayışında yarar veya mutluluk insan davranışlarının amacı ve onları yöneltme kuralıdır. Yarar, ahlakın da temel ölçütüdür. Ahlakın görevi, toplumdaki bireylerin ödevlerinin neler olduğunu ve hiç olmazsa onları nasıl tanıyabileceğimizi göstermektir. Mill’e göre, mutluluk ahlakın sonu ve amacıdır. Bu açıdan ahlak birtakım hareket kural ve düsturlardır. Bu kurallar ve düsturlara uyulduğu ölçüde ahlak tüm insanlığa ve “bütün duygulu mahluklara” bir hayat sağlayabilir(Mill, 1946: 24).

Mill, herkesin kendi mutluluğunu gözetmesinin ahlakın temeli olduğunu ileri sürer ve ahlakın temeli olduğuna inandığı yarar prensibinin ispat edilemeyeceğini belirtir. O bu noktada Bentham’la aynı düşüncededir. Fakat sosyal yararın bireysel yarardan üstün olduğunu kabul etmesi Mill’i Bentham’dan ayırmaktadır. Kamu mutluluğunun ‘istenir’, ‘arzuya değer’ olduğunu gösteren bir sebep ortaya konamaz. Yalnızca herkesin kendi mutluluğunu arzuladığı

söylenbilir. Bu bir gerçektir. Bu suretle mümkün olan biricik kanıt elimizdedir. Mutluluk bir iyiliktir, herkesin mutluluğu da kendisi için bir iyiliktir. Kamu mutluluğu da herkes için bir iyiliktir. Böylece mutluluk, insanın yaşayış amaçlarından ve bundan dolayı ahlakın ölçütlerinden birisi olduğunu kanıtlamıştır(Mill, 1946: 61). Dolayısıyla Mill'e göre, bireyin ve toplumun mutluluğunun en yüksek seviyeye çıkarılabilmesi için, her bireyin çıkarını mümkün olduğu kadar toplumun genel çıkarı ile uyumlu hale getirmesi gerektiğini, diğer taraftan da toplumdaki genel terbiye ve geleneklerin bireyin mutluluğu ile toplumun mutluluğu arasında uyum yaratması ve toplumun mutluluğu için konulan kurallar ile bireyin mutluluğu arasında bir çatışmanın çıkmamasını sağlaması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak bu şartlar yerine getirildiğinde, insanlar genel iyiliğe uymayan kişisel bir mutluluk fikrini tasavvur bile edemeyeceklerdir(Mill, 1946: 33). Bütün ahlaki sorunlarda yarar en yüksek ölçüttür ve bunun ileri bir varlık olarak insanın daima çıkarlarına dayanan bir yarar olması gerekmektedir. Bu çıkarlar insanın bireysel olarak kendini denetime tabi tutmanın tek yolunun ancak her bireyin başka kimselerin çıkarını ilgilendiren eylemleri hakkında izin verir. Bireysel yarar ve toplumsal yarar arasındaki ilişkinin odak noktasını, Mill'in nihai ideali olan bireyin özgürlüğünü herkesin özgürlüğüyle uyumlu olması oluşturur.

Mill, Bentham'ın mekanik insan kavramından dolayı yararcılığın, mutluluğun gelişiminde bireyselliğin, kendi kendine yetişmenin ve iç yaşamın önemini gözden kaçırdıklarını fark etmiştir. Vurguyu bütünüyle dış toplumsal çevrede meydana gelen değişiklikler üzerine yoğunlaştırmış bu düşünce; insanın birey olarak özgürlüğüne çok az önem atfetmiştir. Mill her bireye aktif, yaratıcı ve ayrı bir kimlik sahibi olarak değer atfederek "klasik yararcılığın" insan doğası kavramını yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Mill ahlaki ve siyasi olarak, bireylerde ve toplumda uyum içerisinde bir üstün yararın bulunması gerektiğini savunur. En yüksek yarar ise, bireysel özgürlüktür.

2. Mill'de Özgürlük Düşüncesi

Mill çeşitli konularda fikirler ortaya koymuş olmasına karşın, gerek siyasi düşünceler tarihine gerekse liberal düşünceye asıl katkısı özgürlük konusunda olmuştur. Mill'in özgürlük idealini izah edebilmek için öncelikle "özgürlük" sözcüğünün üzerinde durulması gerekir. İngilizcede kendi kendini yönetmek anlamına gelen "autonomy" sözcüğünü "bağımsızlık" karşılamaktadır. Yine İngilizcedeki "freedom" (özgürlük) ve "liberty" (serbestlik) ayrımı önemlidir. "Serbestlik"ten bir dış koşulun, keyfi kısıtlamanın olmaması anlaşılır ve "serbestlik" bireylerin kontrolünde olmayan dış koşullarla ilgilidir. "Özgürlük"ten ise bireyin, kendi kendini kontrol edebilecek güce sahip olduğu ya da tepkilerini kontrol edebildiği, sorumlu olduğu bağımsızlık denilen bir iç koşul anlaşılır. Bireyler özgürlüklerinden habersiz olabilir, hatta vazgeçebilirler. Ama içsel bir durum olarak özgürlük, bireylerde daima vardır ve istenildiği zaman pratiğe geçirilebilir. Özgürlük dışarıdan kontrol edilebilen bir şey değildir. Bağımsızlık anlamındaki özgürlük bir kişinin nasıl bir insan olmak istediğine ilişkin seçimini yapabilmesi demektir. Serbestlik için temel argüman, özgürlüğün ya da bağımsızlığın var olmasıdır. Serbestlik, insanlara özgürlüklerini gerçekleştirme ve hayata geçirme olanağı verdiği sürece iyidir. Serbestlik tek başına bir amaç değildir. Mill, bundan dolayı serbestlik tanımının her zaman doğru bir şey olmadığını vurgular. Buna karşılık bağımsızlık anlamındaki özgürlük başlı başına bir amaçtır. Serbestlik ancak bağımsızlık anlamında özgürlük sağladığı sürece doğru olabilir.

Mill'in genel felsefesine hâkim olan yararcılık, özgürlük konusunda da görülmüştür. Ancak özgürlüğü sadece ortaya çıkardığı yarar sebebiyle değil, aynı zamanda kendi başına iyi bir değer olması sebebiyle savunmuştur(Yayla, 2003: 93-94). "Özgürlük Üstüne" isimli eserin, özgürlüğe adanmış ve özgürlüğü meşrulaştıran bir eser olduğu tartışmasızdır. Bununla birlikte,

bu eser, aynı zamanda, hoşgörünün de meşrulaştırılmasını ortaya koyan bir eserdir. Mill, bu eserde, çeşitliliği ve özgürlüğü iç içe ele alarak, çeşitliliğin ve özgürlüğün korunması gerektiğini belirtmiştir. Hoşgörünün en özlü biçimde ifadesi olan çeşitliliğin varlığı ve kabulü özgürlüğü, özgürlük de çeşitliliği tetikleyen unsurlardır(Yürüşen, 1996: 112-114). Mill, insanın amacını insanın yeteneklerinin tam ve tutarlı bir bütüne doğru en yüksek ve en uyumlu bir şekilde gelişmesi olarak görür. Bundan dolayı her insanın dikkat etmesi gereken de gelişmenin bireyselliğidir. Bunun da koşulu özgürlük ve durumların çeşitliliği olup bunların birleşmesinden bireysel güç ve çok yönlü çeşitlilik meydana gelir, özgürlük de bunların kaynaşmasından ortaya çıkar. Diğer taraftan Mill, bahsedilen düşünceleriyle liberalizmin gelişiminde hayati bir rol oynamıştır. Liberal değerlerin savunuculuğunu yapan Mill'e göre temel gerçek her bireyin kendi yaşamının sorumluluğunu kendisinin üstlenebileceği bir siyasal oluşumdur.

Mill, “Özgürlük Üstüne” isimli eserinde, özgürlük ile otorite arasındaki mücadelenin, tarihin bilinen en eski dönemlerinin belirgin özelliği olduğunu belirterek, eserin konusunun sivil veya toplumsal özgürlük olduğunu ifade etmektedir. Bu eserde, Mill'in üzerinde durduğu ilk husus, medeni bir toplumda, bir başkasına verilecek zararın engellenmesi amacı dışında, herhangi bir sebeple, bireye yönelik bir güç uygulamasının olamayacağıdır. Mill, güç kavramı içerisinde, hem yasal cezalar şeklindeki maddi güç biçimini, hem de kamuoyunun manevi baskısını ele almaktadır. Mill'e göre, bireyin kendi refahı gerekçesiyle olsa dahi, bireye maddi ve manevi müdahalede bulunulamaz. Bireyin çıkarına olacak hususlar bağlamında, birey ikna edilebilir veya bireye telkinlerde bulunulabilir. Ancak, bireyin lehine olacağı düşüncesiyle, bireye müdahale edilemez. Bireye yapılacak olan maddi ve manevi müdahaleyi meşru kılacak tek husus, başkasına mutlak surette zarar verecek olma durumudur. Dolayısıyla, birey, kendisiyle ilgili olan bireysel eylem ve düşüncelerinde mutlak bir özgürlüğe sahiptir. Fakat bireyin, bir başkasına zarar veren eylemleri noktasında, özgürlüğün olması söz konusu değildir. Mill, bahsetmiş olduğu bu özgürlüğün, sadece yetişkinler (fiil ehliyeti olanlar) için geçerli olduğunu, belli bir yaşın altındakiler ve başkalarının gözetimine muhtaç olanlar için söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Mill, bu noktadan hareketle, bir ırkın da henüz erginlik dönemine girmediği gerekçesiyle, özgürlük halinden istisna tutulabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, Mill'e göre, medeni olmayan toplumlarda, despotizm meşru bir yönetim biçimidir. Medeni olmayan insanların ıslahı amacıyla, istibdat uygulamalarına başvurulabilir ve bu durum devam ettiği müddetçe, o insanların, kendilerini yöneten kişiye itaat etmekten başka yapabilecekleri bir şey yoktur(Mill, 2009: 43-51).

Mill'e göre, vicdan özgürlüğü, zevk ve uğraşılardaki serbestlik, bir araya gelme ve birleşme özgürlüklerine bütünü itibariyle kayıtsız ve şartsız saygı göstermeyen toplumlar, hükümet biçimi ne olursa olsun, özgür sayılmazlar. Çünkü “özgürlük adını hak eden tek özgürlük, başkalarını saadetlerinden mahrum etmeye veya onların saadet elde etme gayretlerine engel olmaya kalkışmadığımız müddetçe kendi iyiliğimizi kendi bildiğimiz yolda arama özgürlüğüdür. Her birey gerek bedensel, gerekse zihinsel ve ruhsal bakımlardan kendi sağlığının asıl ve yegane bekçisidir.”(Mill, 2009: 61)

Mill'e göre, zorun kendisi gayrimeşrudur. Zorun iyi hükümet tarafından kullanılması veya kamuoyuyla mutabakat halinde kullanılması, gayrimeşruluğu ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü tek bir insanın, kendisinden farklı düşünen diğer tüm insanları susturmaya hakkı olmadığı gibi, tüm insanların da kendilerinden farklı düşünen tek bir insanı susturmaya hakları yoktur. Bir düşüncenin susturulması, hem yaşayan nesle hem de gelecek nesillere yapılmış haydutluk demektir. Farklı düşüncenin varlığını devam ettirmesi, her halükarda yarar doğuran bir durumdur. Çünkü farklı düşüncenin doğru olması durumunda, diğer insanların o doğruyu

alma/öğrenme imkanı doğar; farklı düşüncenin yanlış olma durumunda ise, diğer insanların, karşılaştırma yapma neticesinde, kendi doğrularını daha açık biçimde görme fırsatı ortaya çıkmış olur. Ayrıca, bir düşüncenin yanlış olduğundan emin olma imkanı yoktur. Bu imkan olsa dahi, yanlış olduğu apaçık belli olan düşüncenin ortadan kaldırılması, yine de kötülüktür(Mill, 2009: 65-58).

Mill'e göre, tek bir insanın savunduğu düşünce, tüm insanların kabul ettiği düşünce kadar saygıya değerdir. Kötü olan şey, düşüncenin ortadan kaldırılmasıdır. Ortadan kaldırılmak istenilen düşüncenin yanlış veya doğru olması, kötülüğün varlığını etkilemez. Ayrıca, hangi düşüncenin gerçekte doğru, hangisinin ise yanlış olduğu noktasında, hiç kimsede bir ölçü veya terazi yoktur. Kendilerinde bu ölçünün olduğunu iddia edenlerin de ne derece yanlış oldukları, insanlık tarihindeki örneklerde açıkça görülebilir. Bu nedenle, her türlü düşünce, varlığını devam ettirme hakkına sahiptir. Ancak, bu hak, o düşüncenin eleştirilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Bir düşüncenin varlığı ve ifade edilmesi ne kadar hak ise, güç ve müdahale içermeyen fikirsel düzlemde eleştirilmesi de bir o kadar haktır. Mill'in bu düşünceler çerçevesinde, otoriteden veya kamuoyundan kaynaklanan baskı karşısında, hak sahipliği noktasında, tek bir insana ait farklılığı, tüm insanlıkla eşdeğer görmesi, hoşgörüyü ne derece önemseydiğinin ifadesidir.

Mill, aklın hakim olduğu bir toplum yapısının olması için, düşüncenin tutsak olmaması gerektiğini belirtmektedir. Mill'e göre, düşünce özgürlüğünün olmadığı yerlerde de az da olsa büyük düşünürler çıkmıştır. Ancak, düşünce özgürlüğünün olmadığı toplumlarda, hiçbir zaman "işlek kafalı bir halk" (Mill, 2009: 92) olmamıştır ve olamayacaktır. Düşünce özgürlüğü, büyük düşünürlerin yetişmesi için gerekli olduğu kadar, sıradan insanlar için de gereklidir. Çünkü insanı diğer canlılardan farklı kılan aklın varlığıdır. Daha doğrusu, aklın kullanılması ve bu kullanım doğrultusunda hareket edilmesidir. Aklın kullanılması da düşünce serbestliğiyle mümkündür. Dolayısıyla, kendi özgür iradesi çerçevesinde, gerekli sorgulamaları yapıp bir düşünceye ulaşan insanın vardığı sonuç yanlış da olsa, bu yanlış, herhangi bir araştırma ve irdelemeye girmeksizin doğru bir düşünceyi kabul eden kişinin doğrusundan daha yararlıdır. Serbestçe düşünmek, tartışmak ve bu doğrultuda hareket etmek, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde, iyiye ulaşmanın gereğidir. Ayrıca, doğru olan bir düşünceyi, bir dogma olmaktan kurtarıp, onu canlı bir hakikat haline getiren de o düşünceye yönelik korkusuzca yapılan tartışmalardır. Tartışmanın olmadığı yerde, inanma vardır ve inanma havuzuna giren her şey, doğru da olsa yanlış da olsa, dogmatik bir niteliğe bürünür ve bu çerçevede sıradanlaşır. Oysa hakikat, tartışıldıkça kendi ışığını daha çok yayar ve kendini daha açık biçimde göstererek yanlışla olan farkını ortaya koyar(Mill, 2009: 92-94).

Mill, birey özgürlüğü konusunda; bireyin kendisini ilgilendiren düşünce ve eylemler ile başkalarını etkileyen eylemler biçiminde ikili bir ayırım yapmıştır. Mill'e göre, birey kendisini ilgilendiren düşünce ve eylemlerinde mutlak bir özgürlüğe sahiptir. Başkalarını etkileyen eylemler konusunda ise, birey özgürlüğü sınırlanmıştır. Başkalarına zarar veren veya zarar verebilecek eylemler noktasında, bireyin özgürlüğünden söz edilemez. Mill, bir kişinin susturulması ile tüm insanların susturulmasını aynı değerle ele alarak, tek bir insanın savunduğu düşüncenin, tüm insanların savunduğu düşünce kadar saygıya değer olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Mill'e göre, bir şeyin çoğunluk tarafından kabul edilmesi, o şeyin hakikat olduğu anlamına gelmemektedir. Serbestçe düşünmek ve tartışmak bireysel ve toplumsal bağlamda iyiye ulaşmanın gereğidir. Bu sebeple, bir düşüncenin hoş görülmemesi hem mevcut insanlığa hem de gelecek nesillere yapılmış bir haydutluktur. Böylece Mill özgürlük anlayışında Bentham'dan ayrılmaktadır. Bentham, güvenliğin esas olduğunu, özgürlüğün ancak güvenlik sayesinde gerçekleştirilebileceğini savunduğu halde Mill, özgürlüğün hem fert

hem toplum için vazgeçilmez bir mutluluk aracı olduğunu belirtmektedir. Mill'e göre özgürlükten hiçbir zaman taviz verilmez. Bentham özgürlüğün, güvenliğe boyun eğdiğini söylemişti. Fakat Mill'e göre özgürlük kendi başına bir değerdir.

Birey için, özgür bir varlık tanımlaması yapan Mill, devleti de, çoğunluğun tercih ettiği zevkleri koruyan bir kurum değil, özgürlükleri gözetten bir organizasyon şeklinde ele almaktadır. 'Çoğunluğun tercihi' kavramı, Mill tarafından tamamen reddedilen unsurlardan biridir. Mill'e göre, kararların alınması ve uygulanmasında, tek ölçütün çoğunluk tercihi olduğu noktada, bu çoğunluğun tiranlığa dönüşme ihtimali vardır. Tek bir kişi tarafından ifade edilen şeyin bile, toplumsal yararı, kendisinden beklenilenden çok daha fazla olabilir. Ancak, bu tek kişinin ifadesine saygı gösterilmesi gerekliliği, sadece yarar kaynaklı değil, aynı zamanda bir ahlaki gerekliliktir(Çaha, 2009: 21-23). Mill, özgürlükle otorite arasındaki mücadelenin geçmişte halk veya halkın bazı sınıflarıyla iktidar arasında olduğunu ve özgürlük denilince bundan siyasal egemenin zorbalığına karşı korunmanın anlaşıldığını belirtir. O dönemlerde bazı halk hükümetleri hariç, yönetenler yönettikleri halkla zorunlu olarak düşman kabul edilirdi ve iktidarın zulmetme aracı olarak kullanılmasına karşı ne gibi korunma önlemleri alınmış olursa olsun insanlar yönetenlerin üstünlüğüne karşı çıkamamıştır. Onun için insanların amacı, yönetenin topluluk üzerinde kullanılmasına izin verilecek iktidarına sınırlar koymaktı ve onların özgürlükten kastettikleri şey işte bu sınırlamaydı. Mill'e göre buna iki şekilde erişilmiştir. Birincisi, siyasi haklar ve özgürlükler denen birtakım dokunulmazlıkları yerleştirmek, yönetenin bu haklara müdahalesi, görevini kötüye kullanmak sayılır ve bu durumda direniş hakkı doğardı. İkinci çare ise anayasal denetimler getirilmesiydi, bu sayede iktidarın faaliyetleri için, topluluğu veya onu temsil eden grubun onayını almak gerekli koşulu. Fakat demokrasinin ilerlemesiyle birlikte halkın arasından gittikçe daha az seçkin kişi yönetici olmaya başladı ve gücün sınırlanması başka bir boyut kazanmış oldu. Artık "kendi kendini yönetme" ya da "halkın kendi üzerindeki iktidarı" söylemlerinin özgürlük sorununun gerçek halini ifade etmediği anlaşılmıştır. İktidarı kullanan insanlarla o gücün üzerlerinde kullanıldığı insanlar daima aynı değildirler. Sözü edilen "kendi kendini yönetme" de her bireyin kendi tarafından yönetilmesi değil, bütün diğer kimseler tarafından yönetilmesidir. Halkın iradesi gerçekte, halkın en çok sayıda veya en aktif kısmının, çoğunluğun veya kendilerini çoğunluk olarak kabul ettirmeyi başarmış olanların iradesidir. Bunun sonucu olarak halk, bir kesimi üzerinde baskı uygulamak isteyebilir ve diğer herhangi bir iktidarın kötüye kullanımına olduğu kadar buna karşı da önlemler gereklidir. Mill'e göre artık siyasi düşüncede "çoğunluğun tiranlığı" toplumun korunmaya hazır olmasını gerektiren tehlikeler arasında olmuştur(Mill, 2009:12-18). Bu tehlikeyi önlemek için yönetimin tüm toplum tarafından yönetilmesi gerektiğini savunur.

Başkasının çıkarına yönelik çaba ve faaliyetler ne kadar iyi niyetli olursa olsun, yine de kişinin bizzat kendisi tarafından yürütülmesinden daha iyi sonuçlar veremeyeceğini belirten Mill, bu doğrultuda, en ideal yönetim biçiminin de, egemenliğin veya nihai denetim yetkisinin tüm toplum tarafından kullanıldığı yönetim biçimi olduğunu ifade etmektedir. Mill'e göre, böyle bir yönetimde, "tüm vatandaşlar sadece bu mutlak egemenliğin uygulanmasında söz hakkına sahip olmakla kalmayacak, en azından zaman zaman, yerel ya da ulusal kimi kamusal işlevlerin kişisel olarak üstlenilmesi vesilesiyle yönetime katılacaklardır"(Mill, 2007: 293). Mill, yönetim biçiminin belirlenmesinde de yararçı anlayışla hareket ederek, en ideal yönetim biçiminin, bugün ve gelecekte en çok yarar sağlayan yönetim olduğunu ve bunun da halk yönetimi olduğunu belirtmektedir.

Mill'e göre, "insanların ya da herhangi bir insanın hakları ve çıkarları, ancak insanlar kendilerini bunlar için muktedir ve hevesli addettikleri oranda kayıtsızlıktan kurtulup

güvenceye kavuşur.” (Mill, 2007: 294) Bu nedenle, insanların kendi çıkarlarını sağlamaya ve yönetmeye dair cesaretlendirilmeleri gerekmektedir. İnsanların belli bir kısmının bu çabaları konusunda dışlanmaları, o insanların çıkarlarının savunmasız ve güvencesiz kalmasına yol açacaktır. Bu da söz konusu insanların hem kendi çıkarlarına hem de toplumun iyiliğine yönelik çabalarının azalmasına sebep olacaktır. Dolayısıyla, kimi insanların yönetimden dışlanması, kendilerinin zararına olduğu gibi toplumun da zararlıdır. Bireylerin ve toplumun zararına olan bu durumun ortadan kaldırılması için tüm halkın katılımının sağlandığı bir yönetim oluşturulmalıdır. Bu katılım çok tali bir katılım olsa dahi yararlıdır ve toplumun genel gelişmişlik düzeyi elverdiği oranda bu katılım artırılmalıdır. Ayrıca, yönetime katılmak, devletin egemen gücünün kullanımı anlamına geldiğinden, bireyler bu gücü daha az kullanmaya razı olmamalıdır. Bu gerekçeler çerçevesinde, katılımcı halk yönetiminin en ideal yönetim biçimi olduğunu ifade eden Mill, küçük kent toplulukları dışında kalan topluluklarda, kamu görevlerinin yürütülmesine, herkesin doğrudan katılımının mümkün olmaması sebebiyle, uygulanacak en mükemmel yönetim tarzının temsili yönetim olduğunu belirtmektedir(Mill, 2007: 296).

Mill'in temsili yönetime herkesi dahil etmesinden hareketle, günümüz demokrasi anlayışı veya liberal değerler bağlamında, Mill'in kusursuz bir yönetim teorisi ortaya koyduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü Mill, temsili sisteme herkesi dahil etmesine karşın, 'eşit oy' uygulamasına karşı çıkarak bir 'elit demokrasi' anlayışına sahip olmuştur. Mill'e göre, herkesin 'eşit oy' hakkına sahip olması, entelektüel kapasiteyi göz ardı etmek demektir. Mill'in ileri sürdüğü yaklaşıma göre, eğitilmiş bir kişinin sahip olduğu oy sayısı, eğitimsiz bir kişinin sahip olduğu oy sayısından fazla olmalıdır. Ayrıca, eğitilmiş veya entelektüel birinin seçilmesi için yeterli olması gereken oy sayısı, niteliksiz birinin seçilmesi için gerekli oy sayısından daha az olması öngörülmüştür. Dolayısıyla, insanların sahip oldukları nitelikler dikkate alınmak suretiyle, hem seçme hem de seçilme hakkında, nitelikli insan lehine bir hak farklılığı olması gerektiği belirtilmiştir(Çaha, 2009: 30-31). Liberalizmin devamlılığını sağlayacak ahlaki koşulların anlaşılabilmesi, demokrasinin kötüye kullanımına yol açar. Liberal düşüncenin özünü oluşturan normlardan habersiz ve iç bağımsızlık duygusu gelişmemiş bireylerden oluşan halk kitlelerinin toplumsal ve siyasal hayatı ele geçirmesinden kaynaklı tehlikeler ortaya çıkar. Toplum ne kadar türdeş olursa devletin birey ya da gruplara müdahalesini sınırlandırmaya o kadar az ihtiyaç duyulur. Aynı zamanda Mill, demokrasi ile özgürlüğü mümkün olduğunca uyumlulaştırmaya dikkat çeker, yoksa sonunda eşitliğin kazanacağını ve eşitlikle birlikte demokrasi ve özgürlüğün mahvolacağını düşünür. Denilebilir ki, Mill, yönetimin demokratik olmasının bireyin özgürlüğünün teminatı olmadığını belirterek, çoğunluğun baskısına karşı da özgürlüğün güvence altına alınmasını önerir(Schmidt, 2001: 79).

Böylece Mill'e göre, temsili sistem veya temsili demokrasi, sadece çoğunluğun hak ve çıkarlarının korunduğu bir yönetim biçimi değildir, çoğunluğun dışında kalanların da hak ve çıkarları önemlidir. Sadece çoğunluğun iradesinin esas alınması, 'çoğunluğun tiranlığı' sonucunu doğurabilir. Bu nedenle, temsili sistemde dikkate alınması gereken 'çoğunluk' değil, 'nitelik' tir. Mill'in yaklaşımına göre, herkesin 'eşit oy' hakkına sahip olduğu ve bu doğrultuda çoğunluğun iradesinin esas alındığı bir uygulama, çoğunluğun tiranlığından başka bir şey değildir. Bunun önüne geçilmesi için, bireylerin eğitim ve entelektüel durumları göz önüne alınarak, seçme ve seçilmede, bu insanlara daha fazla hak tanımak suretiyle, niteliğe dayalı bir sistem oluşturulmalıdır. Temsili sistem, niteliğe dayalı olması, ahlaki mükemmelliği ve erdemi yakalamanın da koşuludur. Bu durumun sağlanması için, ya nitelikli insanların yönetime gelmeleri sağlanmalı ya da eğitimsiz (cahil) insanların eğitilmesi gerekmektedir.

Sonuç

Mill, insan davranışlarını etkileyen unsurun yarar olduğunu ve bu paralelde, insanın acı ve üzüntü veren davranışlardan kaçındığını, zevk ve mutluluk sağlayan davranışları ise yerine getirdiğini, ancak, zevk ve mutluluk sağlayıcı davranışın herkeste aynı sonucu doğurmadığını, çünkü insanların kültürel ve tarihsel deneyimlerinin bu konuda belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Mill'e göre, birey, ahlaki değerlerden arındırılmış bir varlık olmadığından, birey için, zevk ve mutluluğun hangi yolla elde edildiği ve zevkin bedensel mi yoksa manevi nitelikte mi olduğu önemlidir. İnsanoğlu için, insan haysiyeti daha önemli olduğundan, sanatsal, bilimsel ve entelektüel faaliyetler neticesinde elde edilen manevi hazlar, maddi hazlardan daha üstündür. Çünkü asıl ve insani olan hazlar manevi hazlardır. Aslında Mill "Yararcılık" anlayışında niceliksel hazlardan çok niteliksel hazlara önem vermesinin nedeni niteliksel hazların insansal, niceliksel hazların ise daha çok hayvansal niteliğe sahip olmasındandır. Çünkü ona göre, yemek, içmek gibi niceliksel hazlar domuz gibi hayvanların özelliğidir. Ancak bilgi, düşünme gibi niteliksel hazlar ise Sokrates gibi insanlarda bulunan manevi hazlardır.

Mill tüm felsefesinde olduğu gibi özgürlük hakkındaki görüşleri yararcılık perspektifinde değerlendirmiştir. Ancak özgürlüğü tamamen bu perspektiften ele almamıştır. Mill, özgürlüğü sadece ortaya çıkardığı yarar sebebiyle değil, aynı zamanda kendi başına iyi bir değer olması sebebiyle de savunmuştur. Dolayısıyla özgürlük ve yararın çatıştığı yerde özgürlük ön plandadır. Mill özgürlük üzerinde durduğu ilk husus, medeni bir toplumda, bir başkasına verilecek zararın engellenmesi amacı dışında, herhangi bir sebeple, bireye yönelik bir güç uygulamasının olamayacağıdır. Mill, güç kavramı içerisinde, hem yasal cezalar şeklindeki maddi güç biçimini, hem de kamuoyunun manevi baskısını ele almaktadır. Mill'e göre, bireyin kendi yararı veya mutluluğu gerekçesiyle olsa dahi, bireye maddi ve manevi müdahalede bulunulamaz. Bireyin çıkarına olacak hususlar bağlamında, birey ikna edilebilir veya bireye telkinlerde bulunulabilir. Ancak, bireyin yararı olacağı düşüncesiyle, bireye müdahale edilemez. Bireye yapılacak olan maddi ve manevi müdahaleyi meşru kılacak tek husus, başkasına mutlak surette zarar verecek olma durumudur. Dolayısıyla, birey, kendisiyle ilgili olan bireysel eylem ve düşüncelerinde mutlak bir özgürlüğe sahiptir. Fakat bireyin, bir başkasına zarar veren eylemleri noktasında, özgürlüğün olması söz konusu değildir. Mill, bahsetmiş olduğu bu özgürlüğün, sadece yetişkinler (fiil ehliyeti olanlar) için geçerli olduğunu, belli bir yaşın altındakiler ve başkalarının gözetimine muhtaç olanlar için söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Belli bir erginliğe ulaşan bireylerde özgürlük başkasına zarar vermeyecek bir özgürlüktür. Mill'de özgürlük bir serbestlik değildir. Onda özgürlük başkalarının hayat sınırlarına müdahale etmeden yaşamaktır.

Mill, özgürlükle ilgili düşünceleri gibi siyasal süreçle ilgili görüşlerinde de insan doğası anlayışından hareket eder. Bireyler için despotik yönetim ve halk yönetimi arasındaki farka dikkat çeken Mill, insanların yeteneklerinin tam ve tutarlı bir bütüne doğru en yüksek ve en uyumlu şekilde gelişebileceği bir yönetimi ideal yönetim olarak görür. İyi hükümet, egemenliğin halkta olduğu ve en büyük nicelikte yararlı sonuçları doğuran hükümettir. Hükümetin kurumsal yapısı da bireyleri eğitecek şekilde oluşturulmalıdır. Toplumdaki bireylerin erdemlerinin ve entelektüel düzeylerinin geliştirilmesinde doğrudan yönetimin etkisi olmalıdır. Kurumlar, bireylerin kişisel çıkarlarından çok genel iyiyi içselleştirip yansıtılmalarını teşvik ederek ahlaksal gelişimlerine katkıda bulunmalıdır. Aynı zamanda liberal değerlerin savunuculuğunu yapan Mill'e göre temel gerçek her bireyin kendi yaşamının sorumluluğunu kendisinin üstlenebileceği bir siyasal oluşumdur.

Toplumu bir kurgudan ibaret gören Mill, toplumun mutluluğu için tüm bireylerin tek tek hesaba katılmasını önerir. Bu bağlam da hükümetin her faaliyeti için kamu çıkarı, tek tek bireylerin çıkarları veya mutlulukları hesaba katılarak belirlenir. Eğer mutluluğun toplamı acının toplamından büyükse, kamu çıkarı, hükümetin faaliyete geçmesini gerektirir. Hükümetin görevi, kamu çıkarını artırmayla sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla hükümet yasalara uyan bireylere karşı müdahalede bulunmayan sınırlı bir hükümettir. Fakat Mill, sınırlı hükümet savunucusu olan Hobbes ve Locke gibi bunu bir doğal hukuka ya da doğal haklara değil de yarar ilkesine dayandırmıştır. Mill'in yararcı felsefedeki revizyonları, bireysel özgürlükle ilgili düşüncelerinin her aşamasında yer almıştır. O, demokratikleşen toplumda artan eşitlikçi tutumla tehlikeye giren özgürlüğü korumaya çalışmıştır. Özgürlükle serbestlik ayrımı yapan Mill, serbestliğin ancak içsel bir durum olan özgürlüğü sağladığı ve hayata geçirme olanağı verdiği sürece doğru olduğunu savunur. Bu doğrultuda bireyin hareket serbestliğine müdahalenin meşru sınırı, başkalarına gelecek zararı önlemedir. Bunun dışında bir kimseye bir düşüncüyü veya davranış biçimini dayatmak yanlıştır. Özgürlük, kişilerin başkalarının mutluluğa ulaşma çabalarına engel olmaya kalkışmadan kendi iyiliğini, kendi bildiği yolda aramasıdır. Kadın erkek ayrımcılığı konusundaki görüşleri de özgürlük görüşüyle paralel olan Mill, bu ayrımcılığa kesin bir şekilde karşı çıkar ve toplumsal yarar açısından, birinin diğerine üstünlüğünü toplumsal gelişmenin önünde bir engel olarak görür. Bununla birlikte Mill, ahlaki ve siyasi olarak, bireylerde ve toplumda uyum içerisinde bir üstün yararın bulunması gerektiğini savunur. En üstün yarar, bireysel özgürlüktür. Herhangi bir bireyin kişisel özgürlüğü amaçlaması, diğerlerinin de aynı şekilde özgürlüğü amaçlamasıyla çatışmaz. Burada nihai amaç olarak üstün yararın özel bir eylem değil, bir eyleme eşlik eden "özgürlük" olduğu vurgulanmaktadır. Mill, demokrasinin düzgün biçimde işleyebilmesi ve liberal kültürün yaşayabilmesi için insanların erdemlere sahip olmasını gerekli görür. O, kurumsal düzenlemelerin tek başına sorunları çözemeyeceğini ve ahlaki yenilenmenin zorunlu olduğunu düşünür. Dolayısıyla hükümetin sağlıklı işlemesi ve toplumsal yararın gözetilmesi için hükümetin, zihinsel ve ahlaksal olarak güvenilir bir kamuoyuna dayanması zorunludur. Nihai olarak, Mill serbest piyasa ekonomisine, devletin yetkilerinin sınırlandırılmasına, hukukun üstünlüğüne bağlı, bireysel hakları gözetilen ve özgürlükleri savunan liberal bir devleti savunmaktadır.

Kaynakça

Copleston, Frederick.(2000) Felsefe Tarihi Yararcılık ve Pragmatizm, (Çev. Deniz Canefe), İdea Yay., İstanbul.

Çaha, Ömer. (2009) John Stuart Mill Üzerine Bir Değerlendirme, Hürriyet Üstüne, Liberte Yayınları, Ankara.

Delius, Harald.(2001) "Etik (Ahlak Felsefesi)", Günümüzde Felsefe Disiplinleri, (Çev. Doğan Özlem), İnkılap Yay., İstanbul.

Güriz, Adnan. (2011) Hukuk Felsefesi, 9. Baskı, Ankara.

Ö. Güntöre, Sibel. (2004) John Stuart Mill'in Ahlak Anlayışı, İlya Yayınevi, İzmir.

Barry, Norman. (2003) Modern Siyaset Teorisi, Çev: Mustafa Erdoğan, Yusuf Şahin, Liberte Yayınları, Ankara.

Özlem, Doğan.(2010) Etik, Say Yay., İstanbul.

S. Mill, John. (2009) Hürriyet Üstüne, Çev. Mehmet Osman Dostel, Liberte Yayınları, Ankara.

- S. Mill, John. (1946) Yararcılık, Ar Basımevi, Ankara.
- S. Mill, John. (2007) Temsili Yönetim Üstüne Düşünceler, Çev. Selim Dingiloğlu, Cengiz Çağla (Ed.), Say Yayınları, İstanbul.
- Schmidt, G. Manfred.(2001) Demokrasi Kuramlarına Giriş, (Çev. Emin Köktaş), Vadi Yay., Ankara.
- Ulaş, S.Erk. (2002) Felsefe Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yay., Ankara.
- Yayla, Atilla. (2003) Liberalizm, Plato Film Yayınları, İstanbul.
- Yürüşen, Melih. (1996) Ahlaki ve Siyasi Hoşgörü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

düşbed